

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**AJINIYOZ NOMIDAGI
NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

**„TURKIY XALQLAR FILOLOGIYASINING DOLZARB
MASALALARI: NAZARIYA VA INNOVATSION TA‘LIM
TEKNOLOGIYALARI“**

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya

MATERIALLARI TO‘PLAMI

Nukus – 2023

O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi a’lochisi, filologiya fanlari nomzodi, dotsent **Eshboy Xo‘janiyozov** tavalludining 80 yilligi munosabati bilan o‘tkazilgan „**Turkiy xalqlar filologiyasining dolzarb masalalari: nazariya va innovatsion ta’lim texnologiyalari**“ mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. (2023-yil 28-mart) / O‘zR Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti. – Nukus: Nukus DPI bosmaxonasi, 2023.

To‘plamdan turkiy xalqlar tilshunosligi, adabiyotshunosligi hamda til va adabiyot ta’limida innovatsion yondashuvlar bilan bog‘liq maqola va tezislar o‘rin olgan.

Mas’ul muharrirlar:

G.Qurbaniyozov – filologiya fanlari doktori, dotsent;

K.Tashanov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar:

K.Palimbetov – filologiya fanlari doktori, dotsent.

I.Kuttimuratova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI O‘quv-uslubiy Kengashi tomonidan 2023-yil 13-apreldagi 8-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

© Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, 2023

TAHRIRIYAT A’ZOLARI

Bekchanova Sayyora Bazarbayevna	O‘zbek adabiyoti kafedrası dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Buranova Shoxista Menglibaevna	O‘zbek tili kafedrası mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Matyakupov Sa’dulla Gaipovich	O‘zbek adabiyoti kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
Xudayarova Muxabbat Tajimuratovna	O‘zbek tili kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
Allambergenov Hamza Kamalovich	O‘zbek adabiyoti kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

1. Юздова Л. П. Категория качественности в языке. Анализ качественно-обстоятельных фразеологизмов. Монография. – Челябинск: Изд-во Челяб.гос. пед. ун-та, 2007. – С.75

2.Белобородова А.В. Вариативность фразеологических единиц репрезентирующих концепт «Безразличие» в русском и английском языках.// Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2009 №1(3). – С. 27-29.

3.Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – С. 422

4. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. – Тошкент:Tafakkur qanoti, 2014. –С. 90.

O‘ZBEK TILI LINGVISTIK MANZARASINING ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALARI

Qodirov A. A.,
Buxoro davlat universiteti
abbos.qodirov.ruslit@gmail.com

Annotatsiya: maqolada dunyoning madaniy va lingvistik manzaralari lug‘atining tarkibi yoritilgan. O‘zbek madaniyati konsepsiyalari diqqat markazida bo‘lib, unda ushbu lingvomadaniyat vakillarining dunyoqarashlari va tasavvurlari aks ettirilgan.

Kalit so‘zlar: kontsepsiya, o‘zbek tili, etnik-madaniy ma’lumotlar.

Dunyoning har bir lingvistik tasvirida dunyo manzarasidagi tugun nuqtalarini nomlaydigan semantik yuklovchi so‘zlar (madaniy tushunchalar, kalit so‘zlar) to‘plami mavjud. Tegishli matnlar, til stereotiplari va yangi ma’nolarni keltirib chiqaradigan madaniy model dunyoning madaniy va lingvistik rasmlari lug‘atining tarkibini shakllantiradi.

U yoki bu tarzda "til va madaniyat" muammosiga bag‘ishlangan ko‘plab nashrlar til hodisalarini o‘rganishning uning kumulyativ funksiyasi bilan o‘zaro bog‘liqligida dolzarbligini ko‘rsatadi.

O'zbek madaniyatining asosiy tushunchalari nafaqat madaniy, balki filologik tadqiqotlar obyektiga aylanmoqda. Kontseptsiyalarni maqol materialida o'rganish alohida qiziqish uyg'otadi, chunki bu holda biz dunyoning milliy qarashlari va uni tilni ifodalash usullari haqida gapiramiz.

O'zbek tadqiqotchisi B.M.Jo'rayeva to'g'ri ta'kidlaganidek, "so'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida, ya'ni milliy qadriyatlarning tiklanishi davrida ma'ruzachidan tilni, xususan, davlat tili maqomiga ega bo'lgan o'zbek tilini chuqur o'zlashtirish, fikrning qisqa va lo'nda, asosli, obrazli va samarali bo'lishi talab etiladi. Shoirlar, yozuvchilar va ma'ruzachilar, yoshidan qat'i nazar, agar ular fikrni asoslashni yoki mustahkamlashni xohlasalar, albatta maqollarga murojaat qilishadi" [Juraeva: 19].

Kognitiv tilshunoslikda "kontseptsiya" atamasi asosiy hisoblanadi. Bu atama kognitiv tilshunoslik tomonidan mantiqdan olingan. Umuman olganda kontseptsiyani aniqlash muammosi tilshunoslik uchun yangi emas [Vorobyov: 94].

Zamonaviy ilmiy paradigmada "kontseptsiya" atamasi bir xil ma'noda qabul qilinmaydi. Eng to'liqlari Z. D. Popova va I.A. Sternin tomonidan olib borilgan konseptni o'rganishdir. Kontseptsiya ostida olimlar "tuzilgan bilim kvanti bo'lgan global fikrlash birligi" ni tushunadilar [Popova: 123].

Tahlil shuni ko'rsatdiki, aynan madaniy tushunchalarda o'zbeklar dunyosining tasviri – ushbu tilda so'zlashuvchilarning eng umumiy dunyo vakolatxonalarini tizimi ifodalangan. Til voqelikni idrok etishning etnik xususiyatlarini eng ko'p ifodalaydi. Dunyoning o'zbek tilidagi tasvirining madaniy tushunchalarini o'rganish ma'naviy madaniyatning bir jihati bo'lgan madaniyat obrazi sifatida o'zbeklarning fikrlash uslubining etnik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. O'zbek xalqining mentaliteti aynan asosiy madaniy tushunchalar orqali aks ettiriladi, buning natijasida ushbu lingvomadaniyat vakillarining atrofdagi dunyo haqidagi tasavvurini shakllantirish mumkin.

Maqol va matallar dunyoning lingvistik tasvirlari tilning lug'at boyligining ajralmas qismini tashkil qiladi. Dunyoning o'zbek tilidagi manzarasida ushbu lug'at qatlami P.Bakirov, B.Jo'rayeva, M.Saddridinova, X.Abdurahmonov, A.Mamatov, A. Jo'raxonov va boshqalarning asarlarida o'z aksini topgan.

Paremiyalarda kalit soʻzlar orqali amalga oshiriladigan madaniy tushunchalar milliy mentalitet va dunyoqarashning oʻziga xos xususiyatlarini, shuningdek, oʻzbek madaniyatiga xos boʻlgan ijtimoiy-madaniy munosabatlar, anʼanalar, urf-odatlar tizimini aks ettiruvchi tushunchalar, tasavvurlar, obrazlar, ustuvorliklar, stereotiplar va baholarni birlashtiradi. Kontseptual sohalar katta miqdordagi etnik-madaniy maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi, insonni va uning atrofidagi voqelikni tasvirlashda badiiy matnlarda kognitiv yoʻnalishga ega hisoblanadi [Samsitova: 105].

Har bir xalqning, har bir oilaning oʻziga xos urf-odatlarini, anʼana va qadriyatlarini bor. Dunyoning oʻzbek tilidagi tasvirida *"urf-odat"* (anʼana, marosim, odat) kontseptsiyasi asosiy tushunchalardan biridir. Qadimgi oʻzbek jamiyatida "urf-odat" anʼanaviy ravishda belgilangan meʼyorlar va qoidalarga qatʼiy rioya qilinishini anglatadi. Masalan, Bir qilgan-madad, Ikki qilgan – odat (bir marta qilgan – yordam, ikki marta qilgan – anʼana). Dard ketar, odat qolar (ogʻriq yoʻqoladi, odat qoladi). Tarki odat – amri mahol (yordam berishdan bosh tortish mumkin emas).

Oʻzbek tilidagi dunyo rasmining milliy va madaniy ahamiyatga ega boʻlgan konsepsiyalaridan biri non (non) konsepsiyasidir. "Non" tushunchasi nafaqat tabiiy hayotni qoʻllab-quvvatlash maʼnosini, balki odamlarning maʼnaviy turmush tarzining ramzlarini ham oʻz ichiga oladi. Non ham non, ushogʻi ham non. Non osmondan tushmaydi.

Sabr-toqat (sabrlik) oʻzbek xalqining eng yaxshi fazilatlaridan biridir. Oʻzbek mentaliteti boshdan kechirgan his-tuygʻularni oshkor qilmaslik, his-tuygʻular va tajribalarni tarqatishda kamtarlik va meʼyorni namoyon etish, oʻzini tuta bilish istagi bilan ajralib turadi. Shu munosabat bilan oʻzbek lingvomadaniyatining anʼanaviy qadriyatlar tizimida "sabrlik" konsepsiyasining roli tobora ortib bormoqda. Quyidagi oʻzbek maqolida tasdiq boʻlishi mumkin: maʼqullangan baxt topilar, sabr bilan taxt (xushmuomalalik bilan baxt, sabr-toqat bilan taxt). Sabr tagi – sariq oltindir (sabr-toqatning pastki qismi oltindir).

Qadim zamonlardan beri bizning xalqimiz juda sabrli, vazmin deb hisoblangan, har qanday sharoitda u oʻzini munosib tutgan. Xalq orasida faqat sabrli odam

hurmatga loyiqdir, deb ishoniladi. Sabr tog'ni yiqitar (sabr tog'ni yo'q qiladi). Sabr-umr hazinasi (sabr – hayot xazinasi). Sabr-shodlik kaliti (sabr – baxtning kalitidir).

O'zbeklar tomonidan "kamtarlik" tushunchasi yuqori baholanadi. Kamtarlik – bu faqat sabrli va kamtar odam baxtli bo'lishi mumkinligiga ishongan va ishonadigan o'zbeklarning asosiy fazilati. Kamtar bo'lding – Gavhar bo'lding (kamtar odam – marvarid).

Kamtar bo'lsang, obro' ortar, manman bo'lsang, ensa qotar (agar siz kamtar bo'lsangiz, obro'ingiz oshadi, mag'rur bo'lsangiz, bo'yingiz qattiq bo'ladi). Kamtar bo'lsang, osh ko'p, manman bo'lsang, tosh ko'p. (Agar siz kamtar bo'lsangiz, yeydigan oshingiz har joyda ko'p, agar siz mag'rur bo'lsangiz, unda sizga otiladigan toshlar juda ko'p bo'ladi).

Zamonaviy tilshunoslikning eng muhim vazifasi dunyoning lingvistik rasmini shakllantiradigan asosiy tushunchalarni kontseptual tahlil qilish prizmasi orqali til faktlarini tushunishdir. Bunday tushunchalarga "baxt" konsepti kiradi. Avvalgi baxtim – gul baxtim, keyingi baxtim – suvga oqdim (mening oldingi baxtim – gul baxtimdir, keyingi baxtim – suvga oqib tushdi). Baxt kulgu bor uyga kirar (baxt kulgi eshitiladigan uyga kiradi).

Dunyoning o'zbek tilidagi manzarasida "baxt" kontseptsiyasi asosiy madaniy tushunchalardan biridir. Har bir inson baxtni o'ziga xos tarzda tushunadi. Bu odamga yordam berishi va undan yuz o'girishi mumkin. Aqlli o'g'il – baxt, ahmoq o'g'il – qayg'u. Baxt – bu insonning borligidan ichki qoniqishga mos keladigan holati. Baxt – sandiqda, kaliti – osmonda.

O'zbek maqollarida mehnat baxtning sharti deb tan olinadi. Baxt – bu mehnat, insonning shaxsiy xizmatlari natijasidir. Baxtli bo'lish uchun inson mehnat qilishi kerak. Oqilona qaror qabul qilinsa – qiyin narsa oson bo'ladi. O'zbek xalq maqollari va maqollari yordamida aks ettirilgan "aql" konseptsiyasining majoziy tarkibiy qismi aniq milliy xususiyatlarga ega. Aql aynimas, oltin chirmas (aql yo'qolmaydi, oltin chirimaydi). Aql aqldan quvvat olar (aql aqldan kuch oladi). Aql bilan odob – egizak (aql va tarbiya – egizaklar). Odob bozorda sotilmas (Aql bozorda sotilmaydi). Maqol

va matallarda ko‘p hollarda "aql" o‘zini ahmoqlikning antipodi sifatida namoyon qiladi.

Shunday qilib, paremiyalar materialida aniqlangan madaniy tushunchalar deganda dunyoning milliy-madaniy va individual mualliflik lingvistik tasvirida kontseptual tarkibiy qismlarga qo‘shimcha ravishda majoziy, semantik, assotsiativ o‘sihlarga ega bo‘lgan tushunchalar tushuniladi. Maqol va matallar o‘zbek xalqining ko‘p tomonlama moddiy va ma’naviy madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlarini, uning milliy mentalitetini aks ettiruvchi til lug‘atining ajralmas qismini tashkil etadi.

O‘zbek xalq maqollari va hikmatli so‘zlari materiallarida aniqlangan madaniy tushunchalar nafaqat tarkibiy-semantik jihatdan, balki lingvistik-madaniy jihatdan ham qiziqish uyg‘otadi, chunki maqol va matallar o‘zbek xalqining milliy-madaniy ma’lumotlarini tashuvchisi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo‘rayeva B. M. O‘zbek xalq maqollarini shakllantirishning lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari/ dissertatsiya avtoreferati... fan doktori (DSc) darajasiga. Samarqand, 2019. – 32 b.
2. Popova Z. D., Sternin I. A. Kognitiv tilshunoslik bo‘yicha insholar. - Voronej: Kelib chiqishi, 2002. – 165 b.
3. Samsitova L. X. boshqir tili manzarasidagi "yaxshi-yomon" konseptual qarama-qarshiligi (maqol va hikmatli so‘zlar materiallari asosida) // BDPU gazetasi. M. Aknulli , No 3 (14), 2007. 103-110-sahifalar.
4. Vorobyov V. V. Lingvokulturologiya. - M.: Nauka, 1997. – 331 b.

MUNDARIJA / TABLE OF CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ:

1-sho‘ba: TURKIY XALQLAR TILSHUNOSLIGI: TARIXI, NAZARIYA, SHEVASHUNOSLIK, QIYOSIY TILSHUNOSLIK	
Курбониязов Г. Иқтидорли олим, камтарин инсон	4
Kazakov I. Stereotiplar – millat xarakteri ko‘zgusi	10
Джураева З. Паремии с гендерным вектором в пословично-поговорочном корпусе узбекского языка	20
Худаярова М., Муродова Г. Навоий асарларида қўлланилган таом номлари	25
Xaitov X. Lisoniy birliklarning askiya janri taraqqiyotiga ta’siri masalasi	29
Allamberganova M. Bitiglar uslubi va uni tushinish masalasi	33
Yigitaliyev U., Qaxramonova N. Grammatik vositalarda “inson” kontseptining verballashuvi	38
Yunusova Sh. Turkiy tillar reklama matnlarining lingvistik tadqiqi (Qozoq tilidagi reklama matnlari misolida)	42
Туйлиева Л. Проблема разграничения синонимиии варианности русских пословиц	47
Шермухамедова Н. Графика и транскрипция заимствованных имен	51
Жалилов С. Сўзларнинг семантик силжиши ва терминология	54
Туйлиева Л., Атамуратов Д. Разграничение синонимиии варианности пословиц	59
Гудзина Виктория. Модификация концепта «бахт» в узбекской национальной концептосфере	62
Ҳайтбоев О. Қорақалпоқ тилидаги синоним аллофраземаларнинг баъзи семантик хусусиятлари	67
Qodirov A. O‘zbek tili lingvistik manzarasining asosiy tayanch tushunchalari	70
Hamroyev D. “Tarkibadaxshon” dostonining tili haqida	75
Babayeva M. Turkman tilidagi arabcha o‘zlashmalarning fonetik xususiyatlari	79
Матжанов Ш., Балтабаева Д. Қорақалпоқ халқ мақолларининг баъзи аксиологик хусусиятлари	83
Yusupov S. “Ota” indikatorli nekrotoponimlarning grammatik xususiyatlari	87
Koziyeva I., Kamalova I. Antroponimlarning kelib chiqishi va tarixi	91
Kamolov A. Janubiy Qoraqalpog‘iston hududidagi antropogidronimlarining ba’zi semantik xususiyatlari	94
Erejeпова А. Zargarlik buyumlarining etnomadaniy xususiyatlari	97
Musayeva N. O‘zbek tili frazeologizmi tarkibida o‘zlashgan qatlam va	100